

ARTICLE INFO

Received: 14th December 2022

Accepted: 24th December 2022

Online: 25th December 2022

KEY WORDS

Императив, нутқ, услуб, сўзлашув услуби, мулоқот, бадиий асар, киноценарий, лисоний хусусиятлар.

Ўзбек тилшунослигида нутқ услублари атрофлича ўрганилган соҳа ҳисобланса-да сўзлашув нутқи тадқиқот предмети, объекти сифатида табиий нутқ вазиятини жуда кам ўрганган дейиш мумкин. Аслида жонли сўзлашув нутқини ўрганиш лозим. Тадиқотларда, асосан, бадиий асарлардан, роман, ҳикоя ва қиссалардаги муаллиф тўқиб чиқарган сунъий мулоқотни ўрганишга урғу берилганини таъкидлаш ўринлидир.

Жаҳон тилшунослигида нутқ инсонлар ўртасидаги асосий коммуникатив воситалардан бири бўлиб, у кўпинча оғзаки шаклда мавжуд бўлади. Бадиий нутқ оддий сўзлашув нутқига қараганда сунъийроқ бўлади.

Ўзбек тилида турли хил нутқ услублари мавжуд. Уларнинг ҳар бири уларни бир-биридан ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятларга эга. Шулардан бири нутқнинг сўзлашув услубидир.

Кишиларнинг фикр, билим, ҳис-туйғу, таассурот алмашиши, шунингдек, фақат

БАДИЙ МАТНЛАРДА СЎЗЛАШУВ НУТҚИНИНГ ЛИСОНИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Султанова Зарифа Ўктамовна

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

Zarifasultonova8@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7482778>

ABSTRACT

Ушбу мақолада нутқ услублари, хусусан, сўзлашув услуби масаласи, мазкур услубнинг мулоқот жараёнидаги асосий нутқий сифатлари ҳамда унинг ўзига хос хусусиятлари, ўрни ва вазифаси ёритилган. Шунингдек, анъанавий нутқ услуби билан бадиий асарлар ва киноценарийлардаги нутқий жараёнларнинг лисоний хусусиятлари очиб берилган.

бир-бирлари билан алоқада бўлиб туриши вазифалари бўлган нутқ услуби сўзлашув дейилади. Бунга оилавий, дўстона, кундалик бизнес, норасмий касбий муносабатлар киради. Асосан, бу услуб кундалик ҳаётда ишлатилади, шунинг учун унинг иккинчи номи "уй"дир.

Нутқнинг сўзлашув услуби, унинг асосий хусусиятларини аниқлаш ва оддий одамлар томонидан кўп йиллар давомида шаклланган. Кўп нарса ўзгарди, аммо бошқа нутқ услубларида мавжуд бўлмаган асосий хусусиятлар ўзгаришсиз қолди.

Сўзлашув нутқини фаол ўрганиш XX асрнинг 60-йилларида бошланган. Улар бўшашган табиий оғзаки нутқнинг лента ва қўлда ёзувларини таҳлил қила бошладилар. Олимлар сўзлашув нутқининг фонетика, морфология, синтаксис, сўз ясаши, сўз бирикмаларида ўзига хос лисоний ўзига хосликларини аниқлаганлар. Масалан, сўз бойлиги соҳасида сўзлашув нутқи

ўзининг номинация (номлаш) усуллари тизими билан тавсифланади: турли хил агрегация турлари (кечки - кечки газета, моторли қайиқ, рўйхатдан ўтиш - таълим муассасасига); турли хил сўз бирикмалари (ёзиш учун бирор нарса борми? - қалам, ручка, билан яширадиган нарса бериш-адёл, адёл, варақ); шаффоф ички шаклга ега бўлган сўзларнинг бир сўзли ҳосилалари (очувчи-очувчи, чайқовчи - мотоцикл) ва бошқалар. Сўзлашув сўзлари жуда таъсирчан (бўғалоқ, чалкашлик, булғаниш, сусткашлик) бўлади.

Сўзлашув нутқ услубининг ўзига хос хусусиятлари, аввало, талаффузда акс этади. Кўпинча одамлар нотўғри урғу беришади, бу ҳамма матнлар учун қабул қилиниши мумкин эмас, масалан, илмий услубда ёзилган асарларда.

Сўзлашув нутқидаги лексик хусусиятлар алоқа қулайлиги ва унинг ифодали рангланиши ҳақида гапиради. Одамлар суҳбат давомида сўзларни тез-тез ўзгартирадилар, масалан, улар ўртача, яхши бажарилган, ҳийла-найранг, ҳийла-найранг, суҳбат, секин, жимгина, озгина, яхши ва ҳоказо. Фразеологик бирликлар кўпинча кундалик нутқда қўлланилади, чунки кундалик алоқада маълум бир фикрлаш услуби устунлик қилади. Айрим ҳодисани кузатиб, умумлаштириб қўяди. Мисоллар: “Аравани олиб қочмоқ”, “Қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирмоқ” ва бошқалар.

Сўзлашув услубининг лисоний хусусиятлари ҳам шу матн услубининг ўз сўз ҳосил қилишидан иборат. Отлар кўпинча ўз қўшимчаларини ўзгартиради.

Сўзлашув услуби матнида мутахассислигига, лавозимига, касб-

ҳунарига кўра аёл шахсларни ифодаловчи сўзлар ҳам бўлиши мумкин. Масалан, директор, котиб, шифокор. Бундан ташқари, субъектив баҳо қўшимчалари ҳам борки, улар туфайли хабар таъсирчан ранг касб этади.

Нутқий сифатлар ҳам ўз қўшимчаларини шундай ўзгартириши мумкин: узун сочли, қора мўйловли. Бундан ташқари, одамлар кўпинчагина префиксини сифатларга ишлатишади, натижада у жуда меҳрибон, ёқимли, ёқимсиз ва ҳоказо бўлиб чиқади. Кундалик нутқ тили ҳақида гапирадиган феъллар қуйидагича кўринади: чиркин бўлиш, юриш, алдаш. Сўзлашув услубининг морфологик хусусиятлари нутқ қисмларини нотўғри ҳолатда ишлатишни англатади. Масалан, препозиция ҳолатидаги отлар: у таътилда, номинатив ёки Генитив ҳолатда кўплик отлари: шартномалар, шартномалар эмас, бир нечта помидор, помидор эмас ва бошқалар.

Сўзлашув услубидаги синтаксис соҳасидаги характерли хусусиятлар жуда ўзига хосдир. Сўзлашув услубининг лингвистик хусусиятлари қуйидагиларда ифодаланади:

- диалог шакли энг кўп ишлатилади;
- улар моносиллабик жумлаларда гапиришади ва агар улар мураккаб конструкциялардан фойдалансалар, улар асосан аралаш ва бирлашма эмас;
- сўроқ ва ундов гаплар кўпинча ишлатилади;
- тасдиқ, инкор ва бошқаларни ифодаловчи гап сўзлардан фойдаланадилар;
- тўлиқсиз гап конструкциялари кенг қўлланилади;

-мулоқотни тўхтатиш ёки бирон сабабга кўра бошқа фикрга тўсатдан ўтиш, масалан, ҳаяжон туфайли;

-улар турли хил маъноларга эга бўлган кириш сўзлари ва иборалардан фойдаланадилар;

-улар бирон бир нарсани тушунтириш, аниқлаштириш ва бошқалар учун асосий тузилмани бузадиган плагинли жумлалардан фойдаланадилар;

-ҳиссий ва императив интержестионс кўпинча ишлатилади;

-сўзларни такрорланг, масалан, " йўқ, йўқ, йўқ, бундай эмас.

-"муайян сўзнинг маъносини таъкидлаш учун инверсиядан фойдаланилади;

-махсус предикат шаклларида фойдаланилади.

-унинг ҳаёти, ички кечинмаси, тақдири, у яшаётган давр ва замон спецификаларини ўзида акс эттиради. Шу билан биргаликда, хоҳ у саҳна асари, хоҳ экран санъати намунаси бўлсин барчаси давр, замон муаммоларини, камчиликларини ютуқларини ўзида ифода этиши шарт.

Сўзлашув нутқи адабий тилнинг функционал туридир. У алоқа ва таъсир функцияларини бажаради. Сўзлашув нутқи бундай алоқа соҳасига хизмат қилади, бу иштирокчилар ўртасидаги муносабатларнинг норасмийлиги ва алоқанинг етишмаслиги билан тавсифланади. У кундалик ҳаётини вазиятларда, оилавий вазиятларда, норасмий учрашувларда, учрашувларда, норасмий юбилейларда, кекларда, дўстона байрамларда, учрашувларда, ҳамкасблар, бошлиқнинг бўйсунувчи билан махфий суҳбатлари пайтида ва бошқаларда қўлланилади.

Сўзлашув нутқи мавзулари жамоа еhtiёжлари билан белгиланади. Улар тор ҳар куни касбий, саноат, ахлоқий ва ахлоқий, фалсафий ва бошқаларга фарқ қилиши мумкин.

Сўзлашув нутқининг муҳим хусусияти унинг тайёр эмаслиги, спонтанлиги (лотинча спонтанеус - ўз-ўзидан). Нотиқ ўз нутқини дарҳол "оқ"қилиб яратади, яратади.

Тадқиқотчилар таъкидлаганидек, лингвистик нутқий хусусиятлар кўпинча амалга ошмайди, онг билан белгиланмайди. Шунинг учун, она тилида сўзлашувчиларга норматив баҳолаш учун ўзларининг оғзаки сўзлари тақдим етилганда, уларни нотўғри деб баҳолашлари одатий ҳол эмас.

Сўзлашув нутқининг кейинги характерли хусусияти нутқий Актнинг бевосита табиати, яъни у амалга ошадиган шаклидан қатъий назар - диалогик ёки монологик жиҳатдан фақат сўзловчиларнинг бевосита иштирокида амалга ошади. Иштирокчиларнинг фаолияти баёнотлар, репликалар, интержекциялар, оддийгина қилинган товушлар билан тасдиқланади.

Экстралингвистик (лингвистик бўлмаган) омиллар оғзаки нутқнинг тузилиши ва мазмунига, оғзаки ва оғзаки бўлмаган алоқа воситаларини танлашга катта таъсир кўрсатади: адресат (маърузачи) ва адресат (тингловчи) нинг ўзига хослиги, уларнинг танишлиги ва яқинлиги даражаси, фон билими (маърузачиларнинг умумий билимлари захираси), нутқ ҳолати (гапнинг мазмуни). Масалан, " Хўш, қандай қилиб?", аниқ шароитга қараб, жавоблар жуда бошқача бўлиши мумкин:" беш",

учрашди", "бор", "йўқолган", "бир овоздан". Баъзан, оғзаки жавоб ўрнига, қўл ишорасини қилиш, юзингизга тўғри ифода бериш кифоя - ва суҳбатдош шерик нима демоқчи эканлигини тушунади. Шундай қилиб, лингвистик бўлмаган вазият мулоқотнинг ажралмас қисмига айланади. Ушбу вазиятни билмасдан, баёнотнинг маъноси аниқ бўлмаслиги мумкин. Имо-ишоралар ва

юз ифодалари ҳам сўзлашув нутқида муҳим рол ўйнайди.

Сўзлашув нутқи кодланмаган нутқ бўлиб, унинг ишлаш нормалари ва қоидалари турли луғатлар ва грамматикаларда ўрнатилмаган. У адабий тил меъёрларига риоя қилишда унчалик қаттиқ емас. Сўзларда нутқий сифатловчи шакллардан фаол фойдаланади.

References:

1. Азизов О. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Фан, 1996, – 176 б.
2. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М., 1998. – 896 с.
3. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – С. 370-382.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технологиялар. 2010. – 404 б.
5. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 3- қайта ишланган ва тўлдирилган нашри – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.